

СПЕЦИФІКА КРИЗИ ОСОБИСТОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Олена ДОВГАНЬ

Copyright © 2004

Постановка суспільної проблеми. Сучасний світ демонструє факт функціональних порушень дії механізмів соціально-психологічної адаптації юнаків та дівчат. Це породжує труднощі комунікативного характеру. Свідомість сучасної молоді надзвичайно суперечлива: з одного боку, має місце висока індивідуальна, колективна та масова активність у суспільному житті, енергійність, діловитість, з іншого – страх, конформізм, нездатність протистояти та успішно пристосуватися до мінливих соціальних умов життя. Молода людина особливо акцентується переживає різні критичні ситуації свого психофізіологічного стану та соціального становища. Мовиться щонайперше про таке соціально-психологічне явище, яке на емпіричному рівні фіксується як *криза ідентичності* у юнацькому віці. Її адекватне подолання є важливим у сприятливому розгортанні внутрішнього процесу розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З даної проблематики психологами обґрунтовано зміст та особливості ідентифікації з позиції різних психологічних напрямків (О.В. Мачинська) [9], розгортання кризи ідентичності у процесі становлення професійного та особистісного самовизначення студентів (Т.С. Буякас) [2]. Крім того, досліджувалась проблема мотиваційної тенденції досягнення і підтримування рівня ідентичності Еґо (Л.М. Опанасенко) [11], розглянуто зв'язок депресивного стану дезінтеграції особистості з деформованою потребою “бути як усі” і відмовою від індивідуалізації, тобто від власного Я, що нерідко стає проявом агресії (Т.Н. Лук'яненко) [8], розкрито особливості процесу формування ідентичності і самоідентичності як важливих механізмів конституювання особистості (О.А. Зубчик) [5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. У попередніх дослідженнях не досліджувався психоемоційний прояв кризи ідентичності у сімейному колі особистості; не обґрунтовувалася важливість впливу свідомості на ідентичність як необхідну умову виходу її з кризи, а також не розкривався зв'язок фрустрації, агресії та кризи ідентичності в юнацькому віці.

Мета статті – розкрити специфіку кризи ідентичності в юнацькому віці та дослідити емоційно-поведінковий аспект її розгортання у сімейному доквіллі.

Ключові слова: *ідентичність, ідентифікація, соціальна ідентичність, особистісна ідентичність, криза ідентичності, Я-концепція, вікова криза, життєва криза, свідомість ідентичності, юнацький вік, сім'я, конфлікт, емоційно-поведінкова сфера особистості, фрустрація, агресія, негативізм, індивідуально-психологічні особливості.*

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Процес формування власної ідентичності супроводжує людину протягом усього життя. У підґрунті даного процесу знаходиться особистісне ціннісно-змістовне самовизначення. При цьому становлення ідентичності найінтенсивніше відбувається у юнацькому віці.

З приходом юності молоді люди за логікою життя стикаються з новими соціальними та психофізіологічними реаліями, що ставлять досить високі вимоги, спрямовані на зміну соціального статусу та індивідуально-психологічних особливостей особистості. Це – своєрідна програма розвитку даного віку, виконати яку можна завдяки досягненню ідентичності як позитивного психосоціального новоутворення.

Поява терміну “ідентичність” пов’язана з іменем Е. Еріксона, який під ідентичністю розуміє “міцно привласнений та особистісно прийнятий образ себе в усьому багатстві ставлення особистості до оточуючого світу, відчуття адекватності та стабільності у володінні нею власним “Я” незалежно від внутрішніх змін та зовнішньої ситуації, а також здатність особистості до повноцінного вирішення завдань, що виникаючих перед нею на кожному етапі її розвитку” [7, с. 11].

У науково-психологічній літературі часто зустрічається змістове поєднання понять “ідентичність” та “ідентифікація”. Проте така позиція є хибною, оскільки ці поняття відповідно відображають окремий психічний стан і процес, котрий спричинює цей стан.

Уперше поняття “ідентифікація” було введене З. Фройдом і розглядалось як неусвідомлений зв’язок дитини з батьками і водночас як механізм взаємодії індивіда із соціальною групою [7].

С. Д. Максименко в ідентифікації вбачає головним чином спосіб розуміння однією людиною іншої у ситуаціях їхньої взаємодії, головню шляхом усвідомлення або неусвідомленого уподібнення, коли партнери по спілкуванню, прагнучи зрозуміти один одного, ставлять себе на місце іншого. Інтерпретація дій та вчинків здійснюється або на основі ідентифікації, тобто через приписування іншому тих мотивів і почуттів, які, на думку людини, вона сама проявила б в аналогічній ситуації, або через віднесення партнера до певної категорії осіб, що спричинена стереотипними уявленнями. Звідси природно, що ідентифікація найповніше виявляється у спілкуванні, де поєднується з рефлексією й уможливорює самовизначення особистості на тлі того, як краще підтримувати бесіду та розвивати контакти [10, с. 153–154].

А. В. Фурман під ідентифікацією розуміє не тільки ототожнення себе з певною соціальною групою чи спільністю, уподібнення себе (здебільшого неусвідомлене) комусь значимому іншому, знаку чи еталону на основі реального чи уявного емоційного зв’язку з ним. Автор розкриває також інший бік ідентичності, а саме як “механізму психологічного

захисту, дія якого полягає або в несвідомому уподібненні об’єкту, що викликає страх (тривогу), або у приписуванні (проекції) іншій людині своїх властивостей, мотивів, думок, почуттів” [15, с. 117].

На сьогодні сутнісний зміст ідентифікації широко досліджується зарубіжними і вітчизняними психологами та соціологами. Всі вони дотримуються єдиної думки, що дане явище являє собою уподібнення, або ототожнення особистістю себе зі значущим іншим, зокрема, з певною соціальною групою. Звідси термін – “групова ідентичність”. На жаль, науковці переважно розглядають ідентичність однобічно, зосереджуючи увагу головним чином на її зовнішньо-соціальному аспекті. При цьому майже не досліджується, а дехто взагалі не враховує, внутрішній бік ідентичності, пов’язаний із Я-сферою особистості.

Слідом за Е. Еріксоном ми визначаємо ідентичність як таку цілісність Я, котра характеризує структурно-динамічний аспект життєдіяльності людини й утворюється з двох основних компонентів – особистісної та соціальної ідентичності, гармонійне співвідношення яких вказує на її довершеність. Водночас відомо, що групова (соціальна) ідентичність формується від народження дитини як переживання відчуття належності до певного оточення. В юнацькому віці її досягнення зорієнтовані на входження до окремої соціальної спільності і пов’язане з груповою подібністю. Така ідентичність полягає у прийнятті особистістю норм, звичок та очікувань певної групи, а з іншого боку, прийняття молодого людини, її складної внутрішньої цілісності суспільством. Іншими словами, саме у цьому віці розгортаються процеси зовнішньої, себто соціальної, тотожності як особисто визначальні для юнаків та дівчат.

До того ж, починаючи з дитячого віку, розкривається й особистісна ідентичність, суть якої полягає в інтеграції особистістю багатоманітних уявлень про себе, зокрема, про те, якою вона є дочкою чи сином, студентом, спортсменом, другом, людиною. Це – усвідомлення нею свого минулого, теперішнього та майбутнього, що наочно демонструє утвердження з часом її внутрішньої тотожності.

Особистісна ідентичність – це набір індивідуальних особливостей чи характеристик, за якими особистість відрізняє себе від інших людей. Вона виникає під час роздумів про себе, рефлексії своєї поведінки і в центральній ланці являє собою тотожність людини з власним Я, котра формовивляється як адекватна усвідомлена самооцінка і як почуття задоволення собою. Цей психоемоційний стан не означає, що особа стала ідеальною, немає психічних вад чи недоліків. Проте у неї є бажання позбутися останніх. Тому ситуативно зникає явний дискомфорт, нервові напруження, що оптимізує її взаємостосунки із значимими людьми. Отож про ідентичність особистості можна говорити тоді, коли сприймання нею самої себе містить позитивний емоційний заряд, а її участь у житті групи задовільняє обидві сторони – соціальну та особистісну, причому в гармонійному взаємодоповненні.

Ідентичність часто описують через Я-концепцію як структурну складову психологічної самоорганізації особистості, тобто відносно усталену і водночас динамічну, переважно усвідомлену систему уявлень особи про саму себе, як цілісний образ власного Я, котрий синтезує різні його модальності: Я-фізичне, Я-образ, Я-ставлення, Я-вчинок, Я-духовне [див. 4]. Тоді динамічний аспект ідентичності свідчить, з одного боку, про безперервність розвитку особистісного Я, а з іншого – про його мінливість, нестабільність, зміщення акцентів у структурі на ускладнення, синтез, інтеграцію.

Якщо прийняти за аксіому тлумачення ідентичності як зібрання людиною особистісно-рольових уявлень про себе у вигляді інтегративної цілісності соціальних, психофізіологічних характеристик, котрі схвалені значимою групою й утворюють збалансоване поєднання і співіснування особистісної та соціальної складових ототожнення, то під *кризою ідентичності* слід розуміти певну деформацію чи дисбаланс цієї цілісності. Причому руйнація одного аспекту такої цілісності закономірно спричинює розпад іншої і навпаки.

Криза ідентичності виникає внаслідок загострення соціально-психологічних су-

перечностей, які на рівні життєактивності людини досягли критичного рівня. Щонайперше це суперечності між можливостями особистості та її прагненнями, цілями й тими вимогами, які ставить перед нею соціальне довкілля. Вона характеризується травмуючим невтіленням життєвих планів та програм, неспроможністю особистості задовільнити потреби у самореалізації, визнанні з боку інших, відшуканні групового захисту. Однак ідентифікація з певною особою чи соціальною групою не означає досягнення істинної ідентичності, про яку говорив Е. Еріксон. Криза наявна і тоді, коли особистість “розчиняючись у групі”, зримо втрачає свою індивідуальність, а відтак і можливість особистісного зростання. Тоді вона деградує [8].

Соціальна та особистісна ідентичності здебільшого антагоністи одна одній: чим сильнішою є перша, тим менше сприймається відмінність між особистістю та іншими членами групи, що веде до деперсоналізації. Якщо сильнішою є друга, то менше подібності між членами своєї групи знаходить людина, й ідентифікація стає менш виразною [7]. А. Шопенгауер стверджував: вступаючи в суспільство, людині, що б зрівнятися з іншими, доводиться йти на важке самозречення, відмовляючись навіть від свого Я [17].

Криза ідентичності – це також несумісність різних сторін Я. Вона пов'язана з несформованим почуттям своєї ідентичності, котре вказує на наявність внутрішньо-особистісного конфлікту, який супроводжують гнітючі сумніви щодо себе, своїх дій, свого місця у групі, близького і віддаленого [2]. Звідси, власне, психотравмуючі порушення динаміки, розвитку ідентичності, коли формування її нових структур та організованостей чи вороття до попереднього стану стає неможливим. Людина переживає особистісно-сміслову невизначеність стосовно себе, не може зрозуміти ким вона є, не здатна об'єднати навіть усвідомлені нею власні різноманітні ідентифікації [12].

Отже, криза ідентичності – це втрата власної цілісності як безперервності життєздійснення, внутрішнє блокування індивідуальності і явний брак соціального

визнання. Вперше ця криза виникає у період юності, тобто на черговому, винятково значущому, етапі соціалізації молодих людей. Вона є віковою і водночас життєвою кризою особистості.

Психологи (Т.М. Титаренко, О. Злобіна і В. Тихонович, С.Д. Максименко, І. Лановенко, Т. Зайчикова та ін.) намагаються відшукати оптимальні варіанти виходу особистості із кризового стану, який може виникати в різні періоди життя людини. І хоч вікові кризи особи є здебільшого нормальним явищем, все ж будь-яка криза намічає межу, вододіл між віковими відтинками – дитинством, юнацтвом, молодістю та зрілим віком. Вона, безсумнівно, прогресивне явище, тому що без неї важко уявити психокультурний розвиток особистості. До того ж не завжди її перебіг пов'язаний із болісною траєкторією соціалізації конкретної людини [13, с. 159]. Інша справа, коли критичні вікові періоди співпадають із життєвими кризами, тобто із проблемами дезадаптації особи до нового соціального оточення.

Сутнісний зміст життєвої кризи, на наш погляд, вдало розкрила Т.М. Титаренко: “У повсякденному житті також трапляються ситуації з невизначеним майбутнім, і людина, котра страждає, не передбачає реального завершення тяжких, нестерпних обставин..., не в змозі спрогнозувати подальше існування” [13, с. 158]. Сюди можна віднести небезпечну хворобу, шлюбне розлучення, розпад сім'ї, смерть рідних, звільнення з роботи, матеріальний крах тощо. “Можна сказати собі, що все скінчилося, нема чого чекати. Можна заглибитись у почуття жалю до себе. А можна вбачати у кризовому стані випробування, яке зробить людину сильнішою, мудрішою” [13, с. 158]. Скажімо, якщо звільнена з роботи людина спочатку розцінює свій стан як життєвий крах, то згодом її думка може змінитися на те, що цей перелом спричинив краще працевлаштування, а відтак сприяв її особистісному зростанню. А ось повідомлення про власну небезпечну хворобу чи смерть близької людини, здається, ніким не відноситься до категорій рушійних сил розвитку. Навпаки, це може стати для особистості найважчим періодом за все її життя, від якого вона не зможе огов-

татись, утвердить у неї самоустановку на безцільність подальшого свого існування під тиском нав'язливої думки: “Нічого не вернеш, нічого не зміниш”. Така позиція поступово й спрямовано руйнує її ідентичність.

Воднораз криза ідентичності не свідчить про зупинку процесу соціального розвитку людини. Вона є тим бар'єром, який треба долати для того, щоб досягнути ідентичності й у такий спосіб здійснити успішний перехід від юності до дорослості. Внутрішні суперечності особистості, котрі перебувають у підґрунті кризи, у психології розглядаються як рушійні сили її розвитку (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, Л.І. Божович та ін). Криза ідентичності – лише ломка усталеної поведінки, зміна способу життя. Вона характеризується невизначеністю нормативно-ціннісних орієнтацій світосприйняття, розбалансованістю психологічних чинників поведінки. Кризові явища юнацького віку неминуче приводять до істотних змін у життєактивності юнаків і дівчат. Вони часто пов'язані із соціальною дезадаптацією, зокрема проявами девіантної поведінки, дестабілізацією психологічних механізмів тривожності, конфліктності, агресивності.

Зміна особистісної ідентичності характеризує етап переживання молодою людиною внутрішньої трансформації, котра спричинена проекцією вікового розвитку на бажаний соціальний статус і передбачає корекцію своїх і чужих очікувань відповідно до умов перебігу адаптації. Здебільшого переборювання обставин життєвої ситуації спрямоване на пошук особистістю оптимально адаптованих соціальних та психологічних засобів, щоб зрештою оволодіти цією ситуацією й у такий спосіб зняти психо-емоційне напруження. У разі виникнення фрустрації можливі такі варіанти особистісного відреагування: активний пошук безконфліктного здолання перешкод, їх уникнення, прояв пасивності (при неможливості розв'язати проблему спрацьовують захисні механізми – витіснення, заперечення, проекція, ізоляція тощо), або агресивне протистояння.

Тип конкретно-ситуативної поведінки залежить від багатьох опосередкову-

вальних чинників. Зокрема, якщо негативною емоцією на фрустрацію є страх, то найвірогіднішою реакцією буде уникнення даної ситуації. Якщо ж переживання у цьому випадку інтерпретується як гнів, то імовірно виникнення агресивних тенденцій [3, с. 133]. Відтак індивідуально-психологічні особливості перебігу емоційних та когнітивних процесів фрустрованої особистості будуть істотно впливати на її поведінку. Передусім це стосується студентів-першокурсників, які через відомі зміни свого попереднього соціального статусу ще не визначилися зі своєю роллю в новому мікродовкіллі. Причому деформація ідентичності проходить певні часові параметри, які різні для окремих осіб. Крім того, у юнацькому віці кризовий період переживається індивідом важко не тільки з причини соціальної незахищеності і зумовленої цим агресивності та конфронтації, а ще й тому, що слабшають, а інколи зовсім розриваються соціальні зв'язки, навіть, здавалося б найстабільніші – між батьками і дітьми.

Очевидно, що напружені взаємостосунки між поколіннями існують завжди, хоча б через те, що їхній життєвий досвід істотно відрізняється за змістом і структурою. Такий період взаємного непорозуміння – типовий у стосунках між дітьми і батьками, він є лише соціальною формою того, про що Гамлет сказав: “розпався зв'язок часу”. Проте основний тягар такого розриву лягає переважно на молоде покоління, головню через відсутність у нього відповідного життєвого досвіду та мінливості психофізіологічних характеристик організму. Ось чому в стані кризи для молодої людини важливим стає збереження внутрішньої стабільності та незалежності, своєї ідентичності. Це завдання вона повинна вирішити самостійно, що вельми проблематично для юнаків і дівчат. Тут потрібна підтримка, допомога рідних людей.

Одне із завдань нашого дослідження полягало в тому, щоб емпірично визначити основні чинники соціального довілля (зокрема, інституту сім'ї), які спричиняють кризові психологічні характеристики поведінки особистості юнацького віку. Для цього, в жовтні-

листопаді 2002 року, було проведено анкетне опитування студентів перших курсів м. Тернополя (ТДТУ і ТАНГ) зі спеціальностей “менеджмент організацій” та “менеджмент державних організацій”. Вибірку склали 63 студенти, відібрані за віковими та гендерними ознаками.

Пропонована методика зорієнтована на визначення тих чинників сімейного життя, які спричиняють руйнацію особистості юнацького віку. Дослідження також включало діагностику та аналіз емоційної сфери юнаків та дівчат у їхніх персоніфікованих сімейних конфліктах. Із 17 запитань анкети-опитувальника чотири діагностують якісні характеристики емоційності респондентів під час розгортання конфліктного спілкування та після його згасання у сімейному колі. Це щонайперше прояви гніву, злості, обурення, роздратованості, пригнічення, страху, відчаю, задоволення.

Діагностування респондентів проходило у студентській аудиторії шляхом заповнення індивідуального бланку. Інструктування проводилося в усній та письмовій формах за стандартною процедурою. Обрахування індивідуальних оцінок полягало у підрахунку загальної кількості відповідей респондентів на кожний із запропонованих їм варіантів відповіді за окремими запитаннями анкети. Також, на основі узагальнення даних диференційованого аналізу емоційності, визначалося місце кожної обраної психохарактеристики індивіда в механізмі руйнації його ідентичності у контексті сім'ї. Це дало змогу окреслити загальні тенденції розвитку поведінки особи юнацького віку в конфліктному спілкуванні з батьками.

Аналіз результатів дослідження показав, що сім'я як форма мікродовкілля справді є вагомим чинником руйнації ідентичності (*див. рис.*). Наявність сімейних конфліктів підтвердило 93,65% опитуваних і тільки 6,35% вказали на їх відсутність. На думку 55,8% юнаків і дівчат, найшвидше виводять їх із рівноваги сварки з батьками. Найчастіше причиною конфліктів у сімейному колі для 31,8% респондентів є “несумісність характерів”, а “нестриманість, імпульсивність у розмові” – для 36,5%. Причому

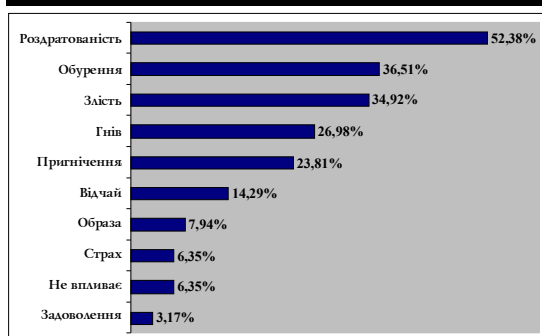

Рис.

Психологічні особливості переживання студентами-першокурсниками конфлікту з батьками

47,6% опитаних молодих людей не поступаються батькам у суперечках, уперто обстоюють свою думку. Ці дані свідчать, що юнаки та дівчата сприймають стосунки з батьками як факт своєї психологічної залежності від них і тому відстоюють особистісну незалежність підвищеною емоційною реакцією, здебільшого у формі негативізму, тобто шляхом опозиційного діяння, котре формовиявляється або у пасивному опорі, або в активній протидії існуючим звичаям, нормам. Поведінка може набирати проявів обурення, злості, гніву, непступливості і т. ін. [1, с. 97]. Так, під час конфлікту відчувають роздратованість 52,38% обстежених, обурення – 36,31%, злість – 34,9%, гнів – 27%. А 15,8% респондентів відповіли, що продовжують ще деякий час гніватися “всередині” навіть після зняття конфліктної ситуації.

Отже, результати обстеження дозволяють стверджувати, що у сімейних стосунках у юнаків та дівчат переважає амбівалентне ставлення до батьків. Це проявляється у їхньому прагненні до довірливого спілкування на рівних, в отримуванні психологічної підтримки, порад і водночас у підвищеному емоційному неприйнятті своєї залежності, що почасти є причиною поведінкового негативізму. Звідси зрозуміло, що період юності характеризується формовиявом двох різноспрямованих тенденцій у сімейному спілкуванні: а) устремлінням до незалежності від батьків, котре зумовлене віковим завданням розвитку і б) відчуттям психологічної залежності від них як гарантів безпеки, впевненості, підтримки

у скрутній життєвій ситуації.

Конфліктність стосунків може свідчити також про надмірне опікуєнство або авторитарну поведінку батьків, котрі не завжди сприймають вчинки своїх змужнелих дітей адекватно їхньому віковому розвитку, придушуючи у них будь-яку самостійність. Це породжує конфліктну форму взаємостосунків у сім’ї, з якої, власне, переважно й розпочинається психологічна деформація особистості: юнак чи дівчина не отримує порозуміння з боку старших людей – батьків, з якими він чи вона упродовж тривалого часу себе ідентифікував. Отож-бо руйнації підлягає один з важливих аспектів ідентичності, що зумовлено втратою позитивного символічного значення сім’ї. До того ж конфліктна сімейна атмосфера є дистресовою для всіх учасників, що негативно впливає на їхній психічний стан, життєдіяльність загалом, ускладнюючи нормальний перебіг вікової кризи ідентичності. Тому тривалість переживання кризи, як і вихід з неї, залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості та від психодуховного наповнення її конкретного соціокультурного довкілля.

У будь-якому разі сім’я є тим зовнішнім чинником, який сприяє як виникненню та посиленню наявної кризи ідентичності, так і виходу з неї і формуванню позитивної ідентичності молодої людини. Важлива умова подолання аналізованої кризи – глибинна рефлексія процесу ідентифікації юнаком чи дівчиною. Тим паче, що більшість науковців вважає, що ідентичність диференціюється на усвідомлену і неусвідомлену. І справді, уподібнення себе зі значущим іншим, імітація його поведінки, звичок, манер, зовнішнього вигляду тощо характеризується здебільшого неусвідомленістю. Однак цей процес можна й доречно перевести у площину свідомості. Завдяки свідомому, реалістичному підходу до своїх соціальних ролей, поведінки і взаємостосунків з іншими людьми, молода людина здатна розрізнити у собі як позитивні, так і негативні сторони свого Я. Саме за таких обставин, завдяки наполегливості, юнаки і дівчата спроможні правильно спланувати й реалізувати свій

життєвий шлях, майбутнє, подолати особисті недоліки, зробити вірний вибір груп для ідентифікації і бути прийнятими ними, здолати труднощі у вирішенні завдань та досягнути поставлених цілей, а відтак й домогтися добре усвідомленого стану ідентичності. Я, – за С.Л. Рубінштейном, – це особистість у цілому, єдність усіх сторін її буття, що відображена у самосвідомості. “Без свідомості і самосвідомості не існує особистості..., усвідомлення себе як Я це завжди результат розвитку... Особистість у її реальному бутті, у її самосвідомості є те, що людина усвідомлює себе як суб’єкта, називає своїм Я [14, с. 242].

Однак уявлення людини про свої психічні особливості і про себе загалом далеко не завжди адекватні, навіть, якщо вона прагне до адекватного усвідомлення, намагається бути відвертою з собою. Самосвідомість – це продукт розвитку особистості, який відображає її реальне буття в наближених схемах і формах. Поряд із свідомістю, вона становить основу ідентичності. Тому передумовою розвитку особистості, її виходу із вікової кризи, є усвідомлення свого Я, своєї суспільної ролі, себе як суб’єкта окультуреної людської діяльності.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

1. Криза ідентичності вперше виникає в юнацькому віці, у період самовизначення особистості, є внутрішнім бар’єром, який їй треба подолати, щоб досягнути ідентичності як необхідної умови розвитку, і водночас важливим етапом соціалізації, що організує перехід до дорослості.

2. Криза ідентичності – це втрата людиною власної цілісності як індивідуальності помножена на відсутність соціального визнання; звідси наявність болісних сумнівів щодо свого Я, своїх дій, місця у групі, майбутнього, що часто супроводжується соціальною дезадаптацією, девіантною поведінкою, тривожністю, конфліктністю, агресивністю.

3. Криза – наслідок фрустрації цілей і соціальних завдань особистості, за якого можливі такі варіанти суб’єктного відреагування: активний пошук безконфліктного зодолання перешкод, їх уникнення, прояв пасивності, або агресивне протистояння.

4. Ідентичність – це завжди єдність соціальної та особистісної її складових, котрі відповідно описуються як життєва криза особистості та її вікова криза; тому тривалість їх переживання, як і вихід з них, залежить від індивідуально-психологічних особливостей юнаків і дівчат та психокультурного наповнення конкретного соціального довкілля.

5. Конфліктна атмосфера у сім’ї здебільшого руйнує ідентичність молодих людей, сприяє загостренню їхньої вікової кризи; водночас сприятлива сімейна атмосфера, в котрій панує взаєморозуміння та підтримка батьками своїх змушених дітей згладжує гостроту протікання кризи ідентичності й допомагає швидше її здолати, особливо за умов її адекватного усвідомлення юнаком чи дівчиною.

6. У стосунках з батьками юнаки та дівчата обстоюють власну незалежність підвищеною емоційною реакцією, котра формовиявляється як негативізм; водночас поведінка може набувати емоційно-негативних проявів – роздратованості, обурення, злості, гніву, або у ній переважає особистісна самостійність і непохитність позиції; не дивно, що серед причини сімейних конфліктів є несумісність характерів та нестриманість, імпульсивність вісімнадцятирічних у розмові з близькими дорослими.

1. Антонова-Турченко О.Г., Драніцева Е.І., Дробот Л.С. Психологічна діагностика і корекція особистості важковиховуваних дітей і підлітків: Навч. посібник – К.: ІЗМН, 1997. – 312 с.

2. Буякас Т.М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов // Вест. моск. ун-та. – Сер. 14. Психология. – 2000. – №1. – С. 56–62.

3. Берон Р., Ричардсон Д. Агрессия – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.

4. Гуменюк О.Е. Психология Я-концепции: Монография. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.

5. Зубчик О.А. Идентичность, самоидентичность та темпоральность // Вісник Київського нац. ун. ім. Т. Шевченка. – С. 110–114.

6. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: Стилюс, 2001. – 238 с.

7. Коростелина К.В. Исследование социальной идентичности: на пути к примирению в Крыму – Вып. 1. – Симферополь: Доля, 2002. – 255 с.

8. Лук’яненко Т.Н. Психологические особенности дискордiantной амбивалентности личности // Практ. псих. та соц. роб. – 2001. – № 2. – С. 26–28.

9. Мачинська О.В. До проблеми ідентифікації особистості // Практ. псих. та соц. роб. – 2000. – № 7. – С. 28–30.

10. Максименко С.Д. Общая психология. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 528 с.

11. Опанасенко Л.М. Его-ідентичність як джерело мотиваційних впливів і внутрішня тенденція до досягнення і підтримання власної ідентичності // Вісн. Київ. нац. ун. ім. Т. Шевченка. – 2003. – С. 53–55.

12. Овчинникова Ю.В. К проблеме кризиса идентичности // Вести. Моск. ун-та. – Сер. 14. – Психология. – 2000. – №2. – С. 84–89.

13. Титаренко Т. Життєві кризи особистості // Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К.: Либідь, 1999. – С. 155–168.

14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. Т. 1. – М.: Педагогика, 1989. – 328 с.

15. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 197 с.

16. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.

17. Шопенгауер А. Афоризмы житейской мудрости // Под завесой истины: Сб. произведений. – Симферополь: Реноме, 2003. – 496 с.

Надійшла до редакції 14.04.2003.